

Halina Dudala*
Kraków

Pamięć w klauzurze czy klauzura zakonnej pamięci? Uwagi o roli klauzury w procesach akto- i archiwotwórczych w nowożytnym klasztorze żeńskim

Abstract

The article tackles the issue of monastic enclosure as a factor playing an important role in the process of information flow, subsequently recorded in various types of documentation. The study covers archives created by the Discalced Carmelite Monastery of St. Saint Martin that existed in Kraków in the years 1612–1787.

Keywords: Discalced Carmelites, enclosure, Kraków, Monastic archives

Słowa kluczowe: karmelici bosi, klauzura, Kraków, archiwum klasztorne

Pamięć to jedno z kluczowych pojęć w rozważaniach nad archiwum. Można nawet powiedzieć, że archiwum to pamięć zmaterializowana, co wynika z ograniczonych możliwości ludzkiego umysłu toczącego nierówną walkę z zapominaniem. Człowieka jako „byt, który zapomina” definiuje w swoich rozważaniach filozoficznych José Ángel García Cuadrado, zwracając zarazem uwagę na to, iż „Zapomnienie wydaje się pasożytem pamięci: nie byłoby zapominania bez zdolności do zapamiętywania. Pamięć zakłada walkę z zapominaniem i dlatego człowiek rozwija swe umiejętności mnemotechniczne i korzysta z języka pisanego, aby dzięki środkom materialnym mogło coś pozostać w jego pamięci, co może stać się dziedzictwem przyszłych pokoleń”¹. Jeżeli więc musimy pamiętać, by funkcjonować w otaczającym nas świecie, ale też po to, by odnaleźć swoje miejsce w porządku wykraczającym poza doczesność, musimy nieuchronnie podejmować wybory między tym, co ma być zapamiętane, a tym, o czym chcemy

* Instytut Historii i Archiwistyki UKEN; e-mail: halina.dudala@up.krakow.pl; ORCID: 0000-0003-4620-1070.

¹ J.Á.G. Cuadrado, *Człowiek – byt, który zapomina*, [w:] *U źródeł pamięci. O „zapominaniu” w historii, teologii i literaturze*, red. P. Roszak, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2013, s. 17, 19.

lub musimy zapomnieć. Tytuł mojego artykułu ujęłam w pytaniu: „Pamięć w klauzurze czy klauzura zakonnej pamięci?”, intryguje mnie bowiem mechanizm działania klauzury zakonnej odgrywający istotną, a być może nawet jedną z głównych ról w procesie przepływu informacji, z których część zostaje utrwalona w postaci różnego rodzaju dokumentacji. W przypadku badań nad archiwami żeńskich klasztorów doby nowożytnej kwestia ta wydaje się na tyle ważna, że nie powinno się jej sprowadzać wyłącznie do krótkiego opisu formalno-prawnych podstaw funkcjonowania wspólnoty zakonnej. Badania te bowiem dotyczą zwykle niewielkich i hermetycznych społeczności, tworzonych najczęściej przez niewielką liczbę kobiet, dzielących ze sobą przestrzeń tego samego klasztoru przez okres prawie całego życia. Specyfika oraz głębia interakcji zachodzących pomiędzy nimi mają znaczenie dla rodzaju odrzucanych bądź gromadzonych, a następnie przetwarzanych informacji, dla nadawanego im kształtu gatunkowego i kancelaryjnego, dla dynamiki ich wykorzystania oraz trwania. Przeglądając się archiwum nowożytnego klasztoru żeńskiego, możemy więc zapytać: Jak zapamiętywały mniszki? Co i dlaczego pamiętały, a o czym i dlaczego zapomniały? Jaką formę kancelaryjną przybierało to, co zostało zapamiętane i zapisane? Jak było wykorzystywane to, co przechowywano w klasztornym archiwum? Tak postawione pytania prowadzą nas ku analizie procesu archiwotwórczego przebiegającego w nowożytnym klasztorze żeńskim. Zaproponowane przez Bohdana Ryszewskiego podejście badawcze, obejmujące nie tylko „czynności aktotwórcze sensu stricto – w znaczeniu węższym – a więc te, które mają charakter typowo kancelaryjny”, ale także „czynności aktotwórcze sensu largo, wśród nich merytoryczne, w wyniku których powstaje treść akt”², pozwala widzieć w instytucji klauzury jeden z ważnych czynników aktotwórczych.

Teoretyczną ramę moich rozważań oparłam częściowo na przemyśleniach izraelskiego filozofa Avishai Margalita, zamieszczonych w książce pt. *Etyka pamięci*³. Margalit posłużył się w niej dwoma pojęciami, które mogą być przydatne do zrozumienia funkcjonowania pamięci opisywanej przeze mnie społeczności nowożytnych mniszek klauzurowych. Są to pojęcia „relacji gęstych” oraz „wspólnoty pamięci”. Według Margalita „Relacje gęste to na ogół nasze relacje z tymi, którzy są nam bliscy i drodzy [...] ugruntowane są w takich atrybutach jak bycie rodzicem, przyjacielem, ukochanym czy rodakiem, i zakotwiczone we wspólnej przeszłości lub zacumowane w pamięci wspólnej”, z kolei „Pamięć to beton, który wiąże relacje gęste, zaś wspólnoty pamięci stanowią oczywisty habitat takich relacji, a więc etyki”⁴. Można zauważyć pewną zbieżność pomiędzy rozumieniem wspólnoty pamięci u Margalita a jej koncepcją przedstawioną przez Maurice’a Halbwachsa. W jego ujęciu wspólnota pamięci (*la communauté de souvenir*) to „realna, żywa grupa społeczna, która została połączona na skutek wspólnego doświadczenia przeszłości, a tym samym ma

² B. Ryszewski, *Problemy i metody badawcze archiwistyki*, Wydawnictwo UMK, Toruń 1985, s. 88–89.

³ A. Margalit, *Etyka pamięci*, tłum. K. Liszka, U. Lisowska, Z. Rosińska, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2023.

⁴ Ibidem, s. 38.

i kultywuje własne jej obrazy wartościowane we właściwy tylko sobie sposób⁵. Hermetyczna i niewielka wspólnota zakonna (w klasztorach karmelitanek bosych to maksymalnie 21 mniszek), będąca w rzeczywistości społecznością sióstr w zakonie, to niewątpliwie przestrzeń rozwoju relacji gęstych; relacji spajanych z jednej strony przez nadrzędny cel istnienia klasztoru, z drugiej zaś przez konsekwentnie tworzoną i podtrzymywaną wspólną pamięć, w której narzędzie, jakim była klauzura, pełniło istotną rolę.

Na potrzeby artykułu badaniem objęłam archiwalia wytworzone w pierwszym na ziemiach polskich klasztorze karmelitanek bosych, czyli w mieszczącym się w Krakowie przy ul. Grodzkiej klasztorze pw. św. Marcina. Wspólnoty tej reguły powstały w wyniku przeprowadzonej przez św. Teresę od Jezusa (Teresa Sánchez de Cepeda y de Ahumada, 1515–1582) i św. Jana od Krzyża (Juan de Yepes y Alvarez, 1542–1591) XVI-wiecznej reformy Zakonu Najświętszej Maryi z Góry Karmel (karmelitów). Wyróżniały się one spośród innych żeńskich zakonów i zgromadzeń zakonnych ubóstwem, surowością życia i ścisłym zachowaniem klauzury. Mniszki bose nie mogły opuszczać murów klasztoru bez specjalnego pozwolenia Stolicy Apostolskiej. Nie prowadziły żadnej działalności społecznej (szkół, szpitali czy przytułków), a ich życie miało charakter ascetyczno-kontemplacyjny⁶. Krakowski klasztor pw. św. Marcina przy ul. Grodzkiej powstał w 1612 r. dzięki staraniom karmelitów bosych, osiadłych w Krakowie już w 1605 r., i materialnemu wsparciu starościny dobczyckiej i brzeźnickiej Beaty Konstancji z Myszkowskich Bużeńskiej (1565–1627). Zlikwidowany został w 1787 r. decyzją administratora diecezji krakowskiej i prymasa Polski Michała Jerzego Poniatowskiego⁷. Zarówno księgi urzędowe tego klasztoru, jak i pozostałe liczne wytwory rękopiśmiennej działalności członkiń konwentu przechowywane są od tamtej pory w archiwum klasztoru karmelitanek bosych przy ul. Kopernika (Wesoła) w Krakowie. W 1961 r. powstał ich pierwszy spis⁸, natomiast w latach 2020–2023 bogaty zasób archiwum został uporządkowany oraz zinwentaryzowany. Pozwoliło to na wyodrębnienie zespołów archiwalnych wytworzonych przez skasowane w XVIII i XIX w. klasztory karmelitanek bosych (Lwów, Warszawa, Wilno, Lublin, Poznań), jak też na podjęcie pogłębionych badań nad ich zawartością (księgi urzędowe, dokumenty władz papieskich, biskupich, zakonnych i cywilnych, korespondencja, akta majątkowe, akta gospodarcze, twórczość literacka i muzyczna)⁹.

⁵ M. Halbwachs, *Społeczne ramy pamięci*, tłum. M. Król, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008, s. 225. Cyt. za: W. Kudela Świętek, *Wspólnota pamięci*, [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, współpr. J. Kalicka, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2014, s. 400.

⁶ L.J. Garcia Rivera, *La clausura teresiana*, [w:] *Dizionario Carmelitano*, red. E. Boaga OCarm, L. Borriello OCD, Citta Nuova Editrice, Roma 2008, s. 143–145.

⁷ B.J. Wanat, *Zakon Karmelitów Bosych w Polsce. Klasztory karmelitów i karmelitanek bosych 1605–1975*, Wydawnictwo OO. Karmelitów Bosych, Kraków 1979, s. 627.

⁸ B.J. Wanat OCD, *Inwentarz archiwum sióstr karmelitanek bosych w Krakowie na Wesołej*, 1961 [mps w posiadaniu Klasztoru św. Teresy od Jezusa i św. Jana od Krzyża w Krakowie].

⁹ H. Dudala, *Inwentarz zespołu akt klasztoru św. Marcina karmelitanek bosych w Krakowie*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2022, t. 119, s. 81–130.

Klauzura w rozumieniu potocznym identyfikowana jest zwykle z murem oddzielającym klasztor od świata zewnętrznego. Takie jej pojmowanie ma swoje historyczne i językowe uzasadnienie. Słowo „klauzura” wywodzi się od łacińskiego czasownika *claudere*, czyli zamknąć, uczynić niedostępnym, otoczyć, ukrywać¹⁰. Najstarsze dotyczące jej normy prawne powstały już w pierwszej połowie IV w. i były związane z osobą koptyjskiego mnicha Pachomiusza. Dla założonych przez siebie klasztorów ułożył on regułę, w której wskazywał na funkcjonalną – ze względu na cel istnienia wspólnoty cenobickiej – zamkniętą klasztorną przestrzeń i powiązane z owym zamknięciem ograniczenia¹¹. Z kolei autor powstałej w 512 r. pierwszej chrześcijańskiej reguły dedykowanej mniszkom (*Regula virginorum*), biskup Cezary z Arles (470/471–542), postrzegał odosobnienie jako zerwanie więzi z dotychczasowym środowiskiem, a zarazem warunek niezbędny dla realizacji pełni powołania zakonnego: „święta samotność jest dla niej niezwykłym obwarowaniem świętości i pełnym odwagi zwalczaniem hańby, stałością odwagi i bezsilnością rozpusty, podporą prawości i zagładą nieprawości, zwycięstwem duszy i pogębieniem ciała, wolnością dla sławy i niewolą dla przestępstw, wprowadzeniem świętości i odparciem nieobyczajności, znamieniem uczciwości i odrzuceniem grzechów, ćwiczeniem się we wstrzeźliwości i usunięciem całkowitym chęci użycia, pewnym spokojem cnót i stałym odpieraniem wojen, szczytem czystości i więzieniem dla rozwiązości, portem dla uczciwości i miejscem zagłady dla hańby [...]”¹². W 1563 r. sobór trydencki zdecydował o poddaniu klasztorów żeńskich obediencji biskupiej, jednak już w 1570 r. na mocy konstytucji *Decori et honestati*, wydanej przez papieża Piusa V, wprowadzono w nich klauzurę papieską, uzależniającą możliwość opuszczenia klasztoru od bezpośredniej decyzji Stolicy Apostolskiej¹³.

We wczesnym okresie potrydenckim, w 1577 r., praktyczną wykładnię zaprowadzenia klauzury w klasztorze żeńskim podał arcybiskup Mediolanu św. Karol Boromeusz w wydanych na jego polecenie *Mediolańskich instrukcjach o budynkach i sprzętach kościelnych*¹⁴. I to właśnie temu dziełu zawdzięczamy widok wysokich murów okalających np. krakowski klasztor karmelitanek bosych przy ul. Kopernika w Krakowie. Wedle Boromeusza cały teren klasztoru „jakikolwiek duży by nie był, musi być ze wszystkich stron otoczony odpowiednim, solidnie zbudowanym murem, którego wysokość ma mieć nie mniej niż 24 łokcie [10,47 m] z wyjątkiem murów ogrodów, których wysokość wskazaliśmy wyżej [6,98 m]. Gruby ma być na łokieć [43,64 cm] lub nieco więcej, ale w żadnym

¹⁰ J. Sondel, *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Universitas, Kraków 1997, s. 158.

¹¹ *Reguła św. Pachomiusza*, [w:] *Pachomiana Latina*, przekł. A. Bober, W. Miliszkievicz, M. Starowieyski, wstęp V. Desprez, oprac. M. Starowieyski, Wydawnictwo „Tyniec”, Kraków 1996, s. 12.

¹² P. Wygralak, *Znaczenie klauzury w życiu duchowym mniszek. Nauczanie św. Cezarego z Arles*, „Vox Patrum” 2016, R. 36, t. 65, s. 721.

¹³ M. Borkowska, *Życie codzienne polskich klasztorów żeńskich w XVII–XVIII wieku*, PIW, Warszawa 1996, s. 119.

¹⁴ P. Krasny, M. Kurzej, *Mediolańskie instrukcje o budynkach i sprzętach kościelnych wydane na polecenie Karola Boromeusza i ich recepcja w Kościele katolickim*, Universitas, Kraków 2021.

razie nie mniej [...] W murze nie może być żadnego okna, okienka, wizjera ani szpary dającej nawet najmniejszy widok¹⁵.

Święta Teresa od Jezusa w opracowanych przez siebie w 1567 r. *Konstytucjach*, pisząc o klauzurze, nie zajmowała się wysokością ani też grubością murów, lecz skupiła się na relacjach pomiędzy mniszkami oraz pomiędzy nimi a światem zewnętrznym: „Niech się nie mieszają w sprawy świata ani nie zajmują nimi, chyba żeby to były takie sprawy, w których by rozważającym można było podać środek zaradczy lub pomoc przez pouczenie o prawdzie czy pocieszenie w doświadczeniu¹⁶”. Klauzura była przez nią rozumiana jako narzędzie dyscypliny wewnętrznej, stojące na straży porządku właściwego wspólnocie zakonnej o charakterze kontemplacyjnym. Stanowiła jednak także rodzaj samoograniczenia informacyjnego, bowiem do mniszek docierały tylko określone wieści, inne natomiast – wcale bądź w wersji uszczuplonej.

Można zatem postawić pytanie o rolę klauzury w procesach związanych z pracą pamięci, z tworzeniem jej zawartości, a dalej z jej przetwarzaniem, przechowywaniem i przekazywaniem. Czy klauzura oznaczała ograniczenie wyłącznie zubażające ilościowo oraz jakościowo, czy też, będąc środkiem asceetycznym, stanowiła możliwość wejścia w głąb, a zatem czy mogła być również ograniczeniem otwierającym i wzbogacającym?

Klauzura na różnych etapach życia mniszki niewątpliwie wpływała na procesy związane z funkcjonowaniem jej pamięci, ale moderowała też pamięć całej wspólnoty. W przypadku pojedynczej mniszki świat domu rodzinnego, z którego się wywodziła, a czasem też doświadczenia małżeństwa, rodzicielstwa czy wdowieństwa poprzedzające moment wstąpienia do klasztoru, w naturalny sposób przekraczały wraz z kandydatką jego próg i stawały się tworzywem dla dwóch rodzajów dokumentacji powstającej w kręgu karmelitańskim. Pierwszym jej rodzajem był żywot, tworzony obligatoryjnie po śmierci każdej mniszki, kreślony przez jedną ze współsióstr na bazie wspomnień samej zmarłej, jak i wspomnień wspólnoty o zmarłej¹⁷. Na przykład o córce krakowskich mieszczan Annie Pytlowiczównie (w klasztorze Mariancylli od Najświętszego Sakramentu, 1606–1654)¹⁸, starającej się w 1640 r. o przyjęcie do klasztoru św. Marcina, autorka jej pośmiertnego żywotu napisała, iż jeszcze przed wstąpieniem „przechodziła przez ostre próby [powołania zakonnego – H.D.]: Jako gdy jej kazano, tak ustrojonej jako była, ceber chust namoczonych z sługą przedkolną nieść na Stradom do Panien Koletek i tam poprać i posuszyć [...] Znowu kazano jej z kosałką na rynek prosić jałmużny, raz chleba, drugi raz pietruszki, co ona

¹⁵ Ibidem, s. 304.

¹⁶ św. Teresa od Jezusa, *Konstytucje*, [w:] eadem, *Dzieła*, t. 2, tłum. H.P. Kossowski, Wydawnictwo OO. Karmelitów Bosych, Kraków 1987, s. 189.

¹⁷ Archiwum Klasztoru Karmelitanek Bosych w Krakowie na Wesołej (dalej: AKBW), Klasztor św. Marcina w Krakowie, Księgi w których są krotko opisane żywoty y cnoty zmarłych zakonniczek Bossych Zakonu Najśw[iętszej] Panny Mariey z Gory Karmelu w klasztorze krakowskim św. Marcina od Roku Panskiego 1627, (1627–1662), sygn. 134.

¹⁸ C. Gil, *Słownik polskich karmelitanek bosych 1612–1914*, Wydawnictwo Karmelitów Bosych, Kraków 1999, s. 32.

wszystko z chęcią czyniła, lubo z takim gwałtem natury, że (jako sama potem powiedziała), zdało się jej, że ziemia wszystko, po której szła, trzęsła się z nią¹⁹. Z lektury tego tekstu wynika, że mniszki dzieliły się ze wspólnotą wspomnieniami dotyczącymi własnego życia sprzed wstąpienia do klasztoru, i z tych właśnie wspomnień „tkany” był w jakiejś części ich pośmiertny żywot.

Drugim rodzajem dokumentacji, aczkolwiek już nieobligatoryjnym, była autobiografia, którą mniszka pisała wyłącznie na polecenie kierownika duchowego. W tradycji karmelitańskiej zwyczaj ten miał swój początek w aktywności pisarskiej św. Teresy od Jezusa²⁰, która zresztą w jednym ze swoich dzieł wyraźnie wskazała na dydaktyczne cele, jakim miała służyć tego rodzaju twórczość: „Opis taki nie byłby bez pożytku, gdyż pobudzałby te, które po nich przyjdą, do naśladowania tych pierwszych”; „Te, które po nich przyjdą, czytając te rzeczy, wezmą sobie z nich pobudkę do naśladowania dobrych początków i przykładów”²¹. Dzięki temu wzorcowi powstała pierwsza w dziejach polskiej literatury kobieca autobiografia, której twórczynią była mniszka bosa Marianna Marchocka (Teresa od Jezusa, 1603–1652)²². Znalazły się w niej liczne wspomnienia nie tylko samej Marianny, ale także jej matki (Elżbiety Modrzejowskiej), odnoszące się nawet do niemowlęcego okresu życia przyszłej karmelitanki: „Wszystko to moja matka mi powiedziała [...] Po urodzeniu moim uszła mnie krew. Barzo przez kilka godzin szła, wszystkim we krwi leżała, już mnie była poczęła ustami zalewać. Nie postrzegli rychło tego, dlatego, że mnie jak [to] w lecie, dla much i z kolebką chustą obsłonieli”²³.

Wspomniane rodzaje dokumentacji, czyli żywoty i biografie, a czasem także biografie wybitnych zakonnice tworzone przez karmelity bosych²⁴, zgodnie z konstytucjami zakonu przechowywane były w archiwum konwentu, zaś w przypadku wybitnych postaci – w archiwum generalnym w Rzymie. Co jednak szczególnie ważne, miały one także swoje stałe miejsce w wewnętrznym obiegu czytelniczym, były „żywymi” tekstami. Można zauważyć, iż niektóre treści i wątki tematyczne funkcjonowały w środowisku nowożytnych karmelitanek jednocześnie trojako: w sposób oralny, wizualny i piśmienny. Po pierwsze towarzyszyki życia wybitnej zakonnicy, np. fundatorki klasztoru czy pierwszej przeorowskiej, wspominały ją po jej śmierci w gronie współsióstr, potem zaś czyniły

¹⁹ AKBW, Klasztor św. Marcina w Krakowie, sygn. 134, s. 407.

²⁰ św. Teresa od Jezusa, *Księga życia*, [w:] eadem, *Dzieła*, t. 1, tłum. H.P. Kossowski, Wydawnictwo OO. Karmelitów Bosych, Kraków 1987.

²¹ św. Teresa od Jezusa, *Droga doskonałości*, [w:] eadem, *Dzieła*, t. 2, tłum. H.P. Kossowski, Wydawnictwo OO. Karmelitów Bosych, Kraków 1987, s. 455, 594.

²² Teresa od Jezusa (Marianna Marchocka), *Autobiografia mistyczna i inne pisma*, oprac. C. Gil OCD, Wydawnictwo Karmelitów Bosych, Kraków 2010. Trzeba dodać, że nie zachował się oryginał tej autobiografii, jednak przetrwały cztery jego odpisy, które obecnie są przechowywane w archiwum Klasztoru Karmelitanek Bosych na Wesołej (1), w archiwum Prowincji Krakowskiej Karmelitów Bosych w Krakowie (2) oraz w Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (1).

²³ Teresa od Jezusa (Marianna Marchocka), *Autobiografia mistyczna...*, s. 39.

²⁴ Np. Ignacy od św. Jana Ewangelisty, *Żywot Matki Teresy od Jezusa (Marchockiej)*, oprac. C. Gil OCD, Wydawnictwo Flos Carmeli, Poznań 2017.

to te, które owe historie zasłyszały, i tak przekazywały je kolejnej generacji. Ponadto wspomniano ją regularnie zgodnie z komemoratywną notą w zakonnym kalendarzu (płaszczyzna oralna). Po wtóre, na co dzień oglądano portret owej mniszki zawieszony w klasztorным korytarzu lub zakrystii (płaszczyzna wizualna)²⁵. Po trzecie zaś w refektarzu słuchano jej żywotu spisane go tuż po śmierci, odczytywanego na głos w trakcie posiłków spożywanych przez wspólnotę. To głośne odczytywanie zbiegało się zresztą w czasie z liturgicznym memento (płaszczyzna piśmienna i oralna).

Do wizualnych i szczególnie sugestywnych, wręcz uobecniających aktów pamięci zaliczyłabym także kult relikwii. Na chórze zakonnym w klasztorze św. Marcina przechowywano w trumnach z przeszklonymi wiekami dwa ciała: niderlandzkiej mniszki i duchowej fundatorki klasztoru Krystyny od św. Michała (Christine van Put, 1579–1628) oraz materialnej fundatorki klasztoru Beaty Konstancji od św. Józefa (Konstancji z Myszkowskich Bużeńskiej, 1565–1627). Mniszki pochowano pierwotnie w krypcie pod kościołem, jednak w latach 1634–1637 nieulegające zepsuciu ciała zdecydowano się umieścić na chórze zakonnym, na którym znajdowały się one aż do likwidacji klasztoru w 1787 r. Wówczas to trumny przeniesiono do klasztoru na Wesołej, ponownie umieszczając je na zakonnym chórze, na którym były przechowywane aż do 1943 roku²⁶. Ciało przeorowskiej Teresy od Jezusa (Marianny Marchockiej), zmarłej w 1652 r. w klasztorze warszawskim, również zostało złożone w trumnie z przeszklonym wiekiem i aż do 1818 r. można je było tam oglądać. Po kasacie warszawskiego klasztoru zostało przewiezione do Krakowa na Wesołą i umieszczone obok dwóch pozostałych ciał, wraz z którymi w 1943 r. zostało przeniesione do krypty grobowej pod kościołem. Portrety wszystkich trzech zakonnice do dzisiaj znajdują się w zakrystii wewnętrznej klasztoru i w refektarzu (w takiej samej lokalizacji mogły się znajdować w klasztorze pw. św. Marcina przy ul. Grodzkiej). Bez trudu można sobie wyobrazić, jak informacje dotyczące owych zakonnice docierały jednocześnie trzema kanałami (oralnym, wizualnym i piśmiennym) do kolejnych generacji mniszek krakowskiego konwentu św. Marcina, a od 1787 r. – konwentu na Wesołej.

Wydaje się, że jest to wyjątkowa kondensacja pamięci, mająca bezpośredni związek z opisanymi na wstępie relacjami gęstymi oraz świadomie tworzoną i podtrzymywaną wspólnotą pamięci. Zjawiska w takiej skali oraz w takim natężeniu nie dostrzeżemy nawet w przypadku szlacheckiego dworu z XVII–XVIII w. W nim również znajdowały się portrety przodków, wspomniano ich

²⁵ Z krakowskiego klasztoru św. Marcina pochodzą m.in. trzy portrety przechowywane w klasztorze na Wesołej od 1787 r.: portret pośmiertny Beaty Konstancji od św. Józefa (Konstancji z Myszkowskich Bużeńskiej, 1565–1627), portret Krystyny od św. Michała (Christine van Put, 1579–1628) oraz portret Teresy od Jezusa (Marianny Marchockiej, 1603–1652). Zob. *Mama skarbu mam... Katalog. Wystawa z okazji czterystu lat pobytu karmelitanek bosych w Polsce*, red. J. Daranowska-Lukaszewska, tłum. T. Bałuk-Ulewiczowa et al., Krakowska Prowincja Karmelitów Bosych, Kraków 2012, s. 32, 35, 48.

²⁶ M. Czerenkiewicz, *Belgijska Sarmacja, staropolska Belgia*, Muzeum Pałac w Wilanowie, Warszawa 2013, s. 48.

w rozmowach, upamiętniano w utworach literackich, tworzono sylwy²⁷ rodów szlacheckich, a jeśli był to dwór katolicki, uczestniczono we mszach świętych w ich intencji. Jednak formy zachowywania i przekazywania pamięci nie były sankcjonowane żadnym pisanym prawem, żadną normą oprócz kulturowej. W przypadku środowiska karmelitanek bosych natomiast na straży tego, co minione, stał nie tylko zakonny obyczaj, ale przede wszystkim konstytucje zakonne, dalej zaś instrukcje urzędów, w tym zwłaszcza urzędów zakonnych, które były bezpośrednio związane z tworzeniem, przechowywaniem, ale i wykorzystaniem dokumentacji²⁸. Na tym zaś gruncie rozwijały się inne kulturowe praktyki przekazywania pamięci, jak tworzenie portretów, utworów literackich, pieśni czy sztuk teatralnych, słowem – celebrowanie pamięci.

Można także zapytać, czy badając zachowane archiwalia, jesteśmy w stanie uchwycić okoliczności, w których pewne treści nie przedostawały się do klasztoru przez selektywne sito klauzury albo też przedostawały się, lecz w szczątkowej postaci, oraz czy możemy wykryć odpowiadające za to mechanizmy. To zadanie trudne, ale nie niemożliwe do wykonania. Jako przykład wykorzystam jeden z żywotów. Dwudziestego stycznia 1619 r. śluby zakonne w krakowskim klasztorze św. Marcina złożyła 29-letnia, urodzona ok. 1590 r. Krystyna Mniszchówna, córka wojewody sandomierskiego Jerzego Mniszcha, dwa lata młodsza rodzonego siostra Maryny Mniszchówny, carycy Rosji. Jedyny biograficzny fragment pośmiertnego żywotu Krystyny (w zakonie Krystyny od św. Józefa), liczącego w sumie czternaście stron, zawiera następujące informacje: „Gdy bowiem nic o tym nie myślała i owszem według kondycje domu senatorskiego na marność światowe i stroje się wydawała, dopuścił Pan przypadek jeden nieszczesny na iey rodzoną siostrę starszą, który jest wiadomy wszytkie Koroni Polski. Co ona uważając, gardzić światem i o zakonnym życiu myślić poczęła, czego potem za ustawicznym naleganiem i pilnością lubo nie bez wielkich trudności od braci i matki dostała”²⁹.

W żywocie Mniszchówny nie pojawiły się imiona rodziców ani rodzeństwa, ani razu nie padła nazwa posiadłości Jerzego Mniszcha, w której wychowywała się Krystyna (prawdopodobnie był to Sambor, gdyż tamtejsze starostwo było stałą rezydencją jego rodziny)³⁰. Nie dowiadujemy się niczego o jej dzieciństwie, edukacji, relacjach wewnątrzrodzinnych, a przecież oprócz Maryny Krystyna Mniszchówna miała jeszcze dziewięcioro rodzeństwa. W żywocie nie ma również żadnej wzmianki na temat okoliczności wyboru jedynego

²⁷ Sylwa (łac. silva rerum) – forma piśmiennictwa, ze szczególnym upodobaniem uprawiana przez szlachtę od doby staropolskiej po wiek XIX, za: D. Szagun, *Sylwa szlachecka jako archiwum pamięci i źródło wzorów stylistycznych*, „Stylistyka” 2019, t. 28, s. 321, <https://doi.org/10.25167/Stylestyka28.2019.20> (dostęp: 9.12.2023).

²⁸ *Instrukcje różnych urzędów zakonnych. XVII-wieczna instrukcja organizacji klasztoru karmelitanek bosych. Edycja źródłowa wraz z komentarzem*, oprac. H. Dudała, Archiwum Główne Akta Dawnych, Warszawa 2022.

²⁹ AKBW, Klasztor św. Marcina, sygn. 134, s. 111.

³⁰ J. Dziegielewski, *Mniszchówna Maryna*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 20, red. E. Rostworowski, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, Wrocław 1975, s. 112.

wówczas na ziemiach polskich klasztoru karmelitanek bosych w Krakowie. Bez odpowiedzi pozostaje pytanie, gdzie Krystyna Mniszchówna mogła się zetknąć z karmelitami lub karmelitankami bosymi oraz w jaki sposób i czy w ogóle pozyskała informacje na temat duchowości tego zakonu przed wstąpieniem do niego. Kilkunastostronicowy żywot wypełniają natomiast biblijne cytaty, mające obrazować cechy charakteru zmarłej i jej przymioty duchowe: „Miała naprzód jasność umysłu albo sumienia, bo najmniejsze macuły³¹ i defekty, jakby proszki jakie przy obecności słońca poznawała³²”, nadto fragmenty z kazań, m.in. św. Bernarda z Clairvaux. Sama zaś bohaterka, czyli Krystyna od św. Józefa, której śmierć nastąpiła 13 października 1644 r., pozostaje niewidoczna. Być może przyczyną tego były obawy, które mimo upływu czasu żywiono w klasztorze w związku z tragiczną historią jej siostry; wszak jeszcze w latach trzydziestych i pięćdziesiątych XVII w. głośnie były wieści o rzekomych potomkach Maryny i Dymitra³³.

Żywot Krystyny Mniszchówny sprawia wrażenie zacierania śladów biograficznych aniżeli ich utrwalania i wyraźnie kontrastuje z żywotami pozostałych literackich i biblijnych zapożyczeń, jednak stopień nasycenia treści szczegółami biograficznymi jest w większości przypadków bardzo wysoki. Dla przykładu można przywołać żywot zmarłej w 1652 r. Marii Klary von Wittelsbach (w zakonie Teresy Marii od św. Józefa, 1608–1652), zawierający drobiazgowo opisy wielu zdarzeń z jej życia, np. informację o śmierci jej ojca, księcia Ferdynanda Bawarskiego, jeszcze przed jej narodzinami („Rodziciel umarł niespodzianie, a dziecina w sześć niedziel dopiero wyszła po jego śmierci³⁴”, opisy wypadków z okresu dzieciństwa („Powiedała sama o sobie, iż w tych dzieciennych latach strzegł ją Pan Bóg cudownym sposobem od różnych niebezpieczeństw śmierci: Już raz mało karku nie złamała spadszy. Drugi raz cegła na nią z dachu spadła. Bestia znowu małpa w oko ją ukąsiła, że niepodobno było tylko oslepnąć³⁵ czy też podróży z Monachium do Warszawy („Posłała K[rólowa] J[ej] M[oi]ć³⁶ pokojowego swego, wozy i konie z Warszawy aż do Mnicha [Monachium], miasta stołecznego w Bawaryi i wyprawiono księżnę Marią Klarę do Polski ze dwudziestą czterema białychgłównymi do różnych królestwa usług³⁷”).

Powracając do tytułowego pytania: „Pamięć w klauzurze czy klauzura zakonnej pamięci?”, można zauważyć, że w istocie mamy do czynienia z dwoma

³¹ Makuła – plama, brud, skaza, [w:] *Słownik staropolski*, t. 4, z. 2, red. K. Nitsch, PAN, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963, s. 145.

³² AKBW, Klasztor św. Marcina, sygn.134, s. 110.

³³ A. Hirschberg, *Maryna Mniszchówna*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2017, s. 338. Wydaje się, że Krystynę Mniszchówną skutecznie udało się ukryć nie tylko przed współczesnymi, ale i późniejszymi badaczami. Aleksander Hirschberg bowiem nie wspomina o niej w swojej monografii, choć opisuje losy pozostałych siostr Maryny. Zob. *ibidem*, s. 16–17.

³⁴ AKBW, Klasztor św. Marcina, sygn. 134, s. 361.

³⁵ *Ibidem*, s. 362.

³⁶ Konstancja Austriaczka (1588–1631), druga żona Zygmunta III Wazy, królowa Polski w latach 1605–1631.

³⁷ AKBW, Klasztor św. Marcina, sygn. 134, s. 364.

wzajemnie się dopełniającymi częściami tego samego procesu, jakim było kształtowanie się osobowości mniszki w realiach odosobnienia. Praca nad pamięcią stanowiła jego integralną, a zarazem bardzo ważną część, na co wielokrotnie zwracał uwagę mistrz duchowy zakonu karmelitów bosych, św. Jan od Krzyża. Formułował on rady dla mnichów i mniszek praktykujących ascetyczno-kontemplacyjny sposób życia, pisząc np.: „W miłosnej pamięci o Bogu szukaj pokoju ducha[...]”, „Miej wciąż w pamięci życie wiekuiste” czy „Pragnij być zapomniana od innych i przez siebie”³⁸. Z wypowiedzi tak św. Jana od Krzyża, jak i św. Teresy od Jezusa na temat pamięci można by ułożyć antologię. W myśl owych zaleceń i przestróg wspomnienia miały ulegać przewartościowaniu, sama zaś pamięć miała się stopniowo przeobrazić w pamięć zakonną.

Wizualnym przedstawieniem owego przeobrażenia, niedotyczącego jednak wyłącznie pamięci, lecz obejmującego całego człowieka, wraz ze wszystkimi jego zmysłami, jest powstały w 1635 r., a pochodzący – co znamienne – z nocwicy krakowskiego klasztoru św. Marcina obraz, będący symbolicznym wizerunkiem zakonnicy doskonałej³⁹. Tego rodzaju ascetyczno-dydaktyczny koncept był zresztą szerzej znany w nowożytnych środowiskach żeńskich i męskich zakonów zarówno w Polsce, jak i poza jej granicami⁴⁰. Obraz z klasztoru św. Marcina przedstawia karmelitankę bosą przybitą do krzyża, którego belki wydzielają sektory wskazujące na płaszczyzny jej rozwoju wspomaganego przez ascetyczne środki takie jak rezygnacja, umartwienie, ćwiczenie się w cnotach, samotność materialna i duchowa. Obraz stanowi symboliczną wizualizację zalecenia św. Jana od Krzyża, wskazującego, iż „by zachować samotność trzeba, byś wszystkie rzeczy ziemskie uważał za przemijające i nie mogąc więcej ponadto uczynić, byś patrzył na nie jakby ich nie było”⁴¹.

Dodać jeszcze należy, że karmelitański wizerunek doskonałej zakonnicy jest niewątpliwie przykładem tzw. gadającego obrazu, w którego przypadku liczy się „nie tyle odkrywczość przesłania, co sam efekt autentycznej rozmowy, której jednym z uczestników – obok widza – jest właśnie obraz. To aktywny, «żywy» uczestnik wymiany informacji, zastępujący poniekąd drugiego człowieka. «Żywy», bo komunikuje, bo ma określony i wyczuwalny światopogląd,

³⁸ św. Jan od Krzyża, *Rady i wskazówki*, [w:] idem, *Dzieła*, tłum. B. Smyrak OCD, Wydawnictwo OO. Karmelitów Bosych, Kraków 1986, s. 94–95.

³⁹ „Społeczności zakonne bywały za ogół zamknięte, izolowane od społeczeństw, w których działały. Nowicjaty często też wykorzystywały nawyki, jakie kandydaci do zakonu przynosili z zewnątrz. Dlatego powstawały w tych środowiskach nowe jakości kulturowe zgodne z tradycjami zakonu”. S. Nieznanowski, *Przyczynek do dziejów folkloru zakonnego w XVII wieku*, [w:] *Z przeszłości. Secretum Psalterii*, wyd. i oprac. H. Kowalewicz, Instytut Wydawniczy „Pax”, Warszawa 1977, s. 151–174.

⁴⁰ U krakowskich klarysek przechowywany jest XVIII-wieczny obraz zakonnicy doskonałej, podobne kompozycje znajdują się także w klasztorze cystersów w Mogile, klasztorze karmelitów bosych w Poznaniu oraz u benedyktynek w Staniątkach. Zob. B. Frey-Stecowa, *Doskonała zakonnica*, [w:] *Pax et Bonum. Skarby klarysek krakowskich. Katalog wystawy*, Instytut Historii Sztuki UJ, red. A. Włodarek, Kraków 1999, s. 71–72.

⁴¹ św. Jan od Krzyża, *Cztery przestrogi dla pewnego zakonnika by mógł osiągnąć doskonałość*, [w:] idem, *Dzieła...*, s. 112.

sam zaś akt porozumiewania się przybiera charakter ciągły i zawsze odbywa się *in statu nascendi*⁴². Według przesłania zawartego w obrazie z nowicjatu klasztoru św. Marcina ów „aktywny” wychowawca karmelitańskiej nowicjuszki wskazywał, iż „Miłość Własną, Pragnienie, Delektację, Gniew, Nienawiść, Smutek”⁴³ miały zastąpić w drodze ku doskonałości „Trwałość, Zaprzeczenie Samej Siebie, Wzgarda Świata, Ucieczka Świata”.

Nowożytna karmelitanka bosa kształtowana w myśl owego wzorca posiadała zatem narzędzia, które służyły jej do pracy z własnymi wspomnieniami, jak i do wartościowania informacji, zarówno tych wytwarzanych wewnątrz wspólnoty zakonnej, jak i płynących spoza klasztoru. Selektywne podejście do nich było natomiast świadomie zakładaną i praktykowaną ascezą pamięci, dzięki której ogłąd, rozumienie oraz interpretacja wydarzeń przeszłych i teraźniejszych mogły zyskać duchową głębię, a zarazem zostać celowo „zaczumowane w pamięci wspólnej”. Archiwum nowożytnego klasztoru żeńskiego i wypełniające je dokumenty stanowią więc odbicie systemu wartości, na którym opierał się sens i cel istnienia wspólnoty zakonnej. Z kolei klauzura, będąca swego rodzaju filtrem, pozwalała z jednej strony na redukcję tych spośród przetwarzanych informacji, które wydawały się autorkom żywotów, kronik, a także urzędowych ksiąg klasztoru zbędne lub nawet niebezpieczne (życiorys Krystyny Mniszchówny), z drugiej zaś na wyeksponowanie tych treści, o których zachowanie dla następnych pokoleń mniszek świadomie zabiegano⁴⁴. Nie dziwi zatem wstęp do rozpoczynającej się w 1753 r. *Księgi czynszów* klasztoru św. Marcina, wychwalający św. Teresę od Jezusa i przywołujący jej opiekę nad finansowymi sprawami krakowskiego konwentu:

Tys od początku rządziła w Karmelu,
 Reformowałaś w Abuli w Durwelu.
 Rządz y w Konwencie Świętego Marcina,
 Błogosław rączką Wszechmocnego Syna.
 Niech Ci służemy wszystkimi siłami,
 Ty racz kierować naszemi czynszami.
 Niech nam nie schodzi na Twojej obronie,
 W myślach y w sprawach y w ostatnim zgonie.
 W Imię Boże y Maryi
 Daycie grzeszney Cecyli
 Zdrowaś Maria⁴⁵.

⁴² M. Prejs, *Oralność i mnemonika...*, s. 36.

⁴³ Tutaj i dalej w tym zdaniu cytuję bezpośrednio z obrazu pochodzącego z nowicjatu w klasztorze św. Marcina.

⁴⁴ H. Paulouskaya, *Grodzińskie kroniki klasztorne XVII i XVIII wieku. Formy gatunkowe i aspekty komunikacyjne*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2016, s. 79–83.

⁴⁵ AKBW, Klasztor św. Marcina, sygn. 170, Księga czynszów w ktorej pod roznemi summami pisać się ma, kiedy y wiele którego czynszu będzie oddano konwentowi krakowskiemu S[więtego] Marcina karmelitanek Bossych spisana R[oku] P[anińskiego] 1756 zaczyna się od Roku Panskiego 1753 [1753,1756–1797], nlb.

Dzięki modlitwemu prologowi księga będąca rejestrem sum czynszowych należnych klasztorowi św. Marcina została „zaczumowana” w historycznych początkach zakonu karmelitów bosych. „Abula” to łacińska nazwa hiszpańskiej Ávili, czyli miasta, w którym św. Teresa od Jezusa założyła pierwszy zreformowany klasztor żeński, zaś „Durwel” to Duruelo, wioska w Segowii, w której powstał pierwszy męski klasztor karmelitów bosych kierowany przez św. Jana od Krzyża. Pojawiająca się natomiast w zakończeniu prośba o „Zdrowaś Maria” za „grzeszną Cecylię” zrywa zasłonę milczenia spuszczaną programowo na karmelitanek bosą („Pragnij być zapomniana od innych i przez siebie”) i ujawnia założycielkę księgi, a zarazem autorkę wnoszonych do niej wpisów, czyli Cecylię Teresę od Ofiarowania NMP – Annę Petronełę Zacherlanek (1686–1772), córkę kupca, rajcy krakowskiego i sekretarza królewskiego Jana Gaudentego Zacherli, w klasztorze sześciokrotną jego przeoryszkę⁴⁶. Choć wyrażony w konwencji prośby o modlitwę, był to jednak wyraźny przejaw potrzeby bycia zapamiętaną.

Podjmując badania nad procesami akto- i archiwotwórczymi przebiegającymi w nowożytnych klasztorach żeńskich istniejących w dawnej Rzeczypospolitej, w pierwszej kolejności należy precyzyjnie rozpoznać normy prawa własnego poszczególnych zakonów odnoszące się do postępowania z tworzoną i przechowywaną w ich archiwach dokumentacją. Pozwala to na wskazanie tych jej rodzajów, które nie tylko musiały powstawać w każdej zakonnej jednostce organizacyjnej, ale także podlegały nadzorowi władz zwierzchnich. Wśród tego typu urzędowej dokumentacji wymienić trzeba wspólne dla wszystkich zakonów księgi profesji, elekcji, kapituł, przyjmowania kandydatek, kroniki, księgi gospodarcze i majątkowe, korespondencję, rachunki, inwentarze oraz żywoty zmarłych zakonnic. Różniły się one między sobą używaną w poszczególnych zakonach nomenklaturą, a wspólną ich cechą był fakt, iż dokumenty te, wymagane prawem i podlegające kontroli w ramach wizytacji, stanowiły trzon większej całości, którą tworzyła zróżnicowana rękopiśmienna twórczość nowożytnych polskich mniszek powstająca z potrzeby ciągłej formacji duchowej, ale też z potrzeby serca. Klauzura natomiast, będąca specyficzną cechą organizacji klasztoru, stanowiła zarazem zwornik w strukturze jego funkcjonowania. Określała, a w pewnym stopniu także porządkowała kanały, za pomocą których informacje „ze świata” docierały do zakonnej społeczności. Jednocześnie zaś, pojmowana jako środek ascetyczny i narzędzie kształtowania osobowości mniszki (w myśl B. Ryszewskiego byłby to czynnik aktotwórczy sensu largo), klauzura miała istotny wpływ na treść powstających w klasztorze dokumentów urzędowych, ale i tych, które były wytworami rękopiśmiennej inwencji twórczej nowożytnych mniszek.

⁴⁶ M. Borkowska OSB, *Leksykon zakonnic polskich epoki przedrozbiorowej*, t. 2, Polska Centralna i Południowa, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2005, s. 259.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Klasztoru Karmelitanek Bosych w Krakowie na Wesołej:

- Księgi w których są krótko opisane żywoty y cnoty zmarłych zakonniczek Bossych Zakonu Najśw[iętszej] Panny Mariey z Gory Karmelu w klasztorze krakowskim św. Marcina od Roku Panskiego 1627, (1627–1662), sygn. 134.
- Księga czynszow w korey pod roznemi summami pisać się ma, kiedy y wiele którego czynszu będzie oddano konwentowi krakowskiemu S[więtego] Marcina karmelitanek Bossych spisana R[oku] P[ańskiego]1756 zaczyna się od Roku Panskiego 1753, [1753,1756–1797], sygn. 170.

Źródła drukowane

Ignacy od św. Jana Ewangelisty, *Żywot Matki Teresy od Jezusa (Marchockiej)*, oprac. Czesław Gil OCD, Wydawnictwo Flos Carmeli, Poznań 2017.

Instrukcje różnych urzędów zakonnych. XVII-wieczna instrukcja organizacji klasztoru karmelitanek bosych. Edycja źródłowa wraz z komentarzem, oprac. Halina Dudała, Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa 2022.

św. Jan od Krzyża, *Dzieła*, tłum. Bernard Smyrak OCD, Wydawnictwo OO. Karmelitów Bosych, Kraków 1986.

Krasny Piotr, Michał Kurzej, *Mediolańskie instrukcje o budynkach i sprzętach kościelnych wydane na polecenie Karola Boromeusza i ich recepcja w Kościele katolickim*, Universitas, Kraków 2021.

Pachomiana Latina, przekł. Andrzej Bober, Wojciech Miliszewicz, Marek Starowieyski, wstęp Vincent Desprez, oprac. Marek Starowieyski, Wydawnictwo „Tyniec”, Kraków 1996.

św. Teresa od Jezusa, *Dzieła*, t. 1–3, tłum. Henryk Piotr Kossowski, Wydawnictwo OO. Karmelitów Bosych, Kraków 1987 (t. 1–2), 1995 (t. 3).

Teresa od Jezusa (Marianna Marchocka), *Autobiografia mistyczna i inne pisma*, oprac. Czesław Gil OCD, Wydawnictwo Karmelitów Bosych, Kraków 2010.

Opracowania

Borkowska Małgorzata OSB, *Leksykon zakonnic polskich epoki przedrozbiorowej*, t. 2: *Polska Centralna i Południowa*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2005.

Borkowska Małgorzata, *Życie codzienne polskich klasztorów żeńskich w XVII–XVIII wieku*, PIW, Warszawa 1996.

Czerenkiewicz Michał, *Belgijska Sarmacja, staropolska Belgia*, Muzeum Pałac w Wilanowie, Warszawa 2013.

Dizionario Carmelitano, red. Emanuele Boaga OCarm, Luigi Borriello OCD, Citta Nuova Editrice, Roma 2008.

Dudała Halina, *Inwentarz zespołu akt klasztoru św. Marcina karmelitanek bosych w Krakowie*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2022, t. 119, s. 81–130.

Dzięgielewski Jan, *Mniszchówna Maryna*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 20, red. Emanuel Rostworowski, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, PAN, Wrocław 1975, s. 111–114.

Gil Czesław, *Słownik polskich karmelitanek bosych 1612–1914*, Wydawnictwo Karmelitów Bosych, Kraków 1999.

Halbwachs Maurice, *Společne ramy pamięci*, tłum. Marcin Król, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008.

- Hirschberg Aleksander, *Maryna Mniszchówna*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2017.
- Mam ja skarb mam... Katalog. Wystawa z okazji czterystu lat pobytu karmelitanek bosych w Polsce*, red. Joanna Daranowska-Lukaszewska, tłum. Teresa Bałuk-Ulewiczowa et al., Krakowska Prowincja Karmelitów Bosych, Kraków 2012.
- Margalit Avishai, *Etyka pamięci*, tłum. Katarzyna Liszka, Urszula Lisowska, Zofia Rosińska, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2023.
- Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. Magdalena Saryusz-Wolska, Robert Traba, współpr. Joanna Kalicka, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2014.
- Nieznanowski Stefan, *Przyczynek do dziejów folkloru zakonnego w XVII wieku*, [w:] *Z przeszłości. Secretum Psalterii*, wyd. i oprac. Henryk Kowalewicz, Instytut Wydawniczy „Pax”, Warszawa 1977, s. 151–174.
- Paulouskaya Hanna, *Grodzieńskie kroniki klasztorne XVII i XVIII wieku. Formy gatunkowe i aspekty komunikacyjne*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2016.
- Pax et Bonum. Skarby klarysek krakowskich. Katalog wystawy*, red. Andrzej Włodarek, Instytut Historii Sztuki UJ, Kraków 1999.
- Prejs Marek, *Oralność i mnemonika. Późny barok w kulturze polskiej*, Wydawnictwa UW, Warszawa 2009.
- Ryszewski Bohdan, *Problemy i metody badawcze archiwistyki*, Wydawnictwo UMK, Toruń 1985.
- Słownik staropolski*, t. 4, z. 2, red. Kazimierz Nitsch, PAN, Warszawa 1963.
- Sondel Janusz, *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Universitas, Kraków 1997.
- Szagun Dorota, *Sylwa szlachecka jako archiwum pamięci i źródło wzorów stylistycznych*, „Stylistyka” 2019, t. 28, s. 321–332, <https://doi.org/10.25167/Stylistyka28.2019.20> (dostęp: 9.12.2023).
- U źródeł pamięci. O „zapomnianiu” w historii, teologii i literaturze*, red. Piotr Roszak, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2013.
- Wanat Benignus Józef, *Zakon Karmelitów Bosych w Polsce. Klasztory karmelitów i karmelitanek bosych 1605–1975*, Wydawnictwo OO. Karmelitów Bosych, Kraków 1979.
- Wygralak Paweł, *Znaczenie klauzury w życiu duchowym mniszek. Nauczanie św. Cezarego z Arles*, „Vox Patrum” 2016, R. 36, t. 65, s. 717–726.